

Michael Ehrke*

AZ ÚJ EURÓPA – GAZDASÁG, POLITIKA ÉS TÁRSADALOM A POSZTKOMMUNISTA KAPITALIZMUSBAN

Az Európai Unió tíz új tagállammal történő bővítése alkalmából 2004. május 1-jén rendezett népünnepek és tűzijátékok nem tudták feledtetni az új és a régi tagállamokban egyaránt jellemző szinte már túlzottan is józan hangulatot. Az európai egyesülést kísérő nagy ívű remények és várakozások az európai kommunizmus összeomlását követő tizenöt év során némileg megkoptak. 2004. május 1-jén a rövid távú ünnepi hangulat díszlete mögött mindkét oldalon a gondok voltak meghatározók. A régi tagállamokban attól tartanak, hogy veszélybe kerülnek a munkahelyek, ellenőrizetlenné válik a munkaerő beáramlása, megnövekednek a problémák a határ menti régiókban, és az unió pénzügyi és intézményi rendszere képtelen lesz megbirkózni a 25 tagállam jelentette feladatokkal. Az új tagállamokban nem lehet észrevenni a csalódást: a rendszerváltás óta eltelt tizenöt év, a gazdasági nyitás és az EU-hoz való közeledés a lakosság többsége számára szociálisan csak csekély mértékű javulást hozott. Az átalakulás jelentős gazdasági és szociális költségekkel járt. A gazdag EU az új tagokkal szemben a legkevésbé sem bizonyult nagyvonalúnak. A csatlakozástól rövidtávon nem várnak sokat, a remények inkább áttevődnek a „következő generációra”, akiknek majd egyszer jobb lesz a sorsa. Hiszen Írországból is majdnem 20 év telt el a csatlakozás után, mikor végre megindult a látványos fellendülés...

Míg az elvárások a távoli jövőbe helyeződnek át, a bővüléssel járó eufória maradványa inkább a múltból táplálkozik: Európa végre egyesült! Európa történelmi-kulturális identitását Kopernikusz és Corvin Mátyás, a Duna-menti országok monarchiája, Husz János és Franz Kafka egyaránt meghatározták. Európa egysége – úgy tűnik –, mesterségesen bomlott meg, amikor a közép-európai országok kommunista uralom alá kerültek. Közép-Európa, mint az orosz-szovjet kelettől elhatárolódó történelmi identitás által meghatározott konstrukcióra való emlékezés volt a kiindulópontja a közép-európai ellenzéki mozgalmaknak, Kafka könyvei jelentették az első lépést a rendszer-ellenzéki irányába. Ez a kép persze kissé ferde, hiszen egy történelmen túli ellentétet tételez fel Európa és a „Kelet” között, miközben a kommunizmust valamely a lényétől idegen, eredetét tekintve „ázsiai” életmód modern megjelenési formájának tekinti. Bárhogy is legyen, Közép-Európa mára megérkezett Nyugatra (helyenként nagyon is távol Nyugatra) és a közép-európai múlt felidézése immár a múlté.¹

Mindemellett úgy tűnik, egy fontos tény szem elől tévesztünk. Európa 1945 utáni megosztottsága lehet, hogy mesterséges volt és megzavarta a kontinens „természetes” egységét, 45 éves fennállása során azonban a határ mindkét oldalán meghatározó befolyással volt az emberekre és az életviszonyokra egyaránt. Az a szemlélet, amely a kommunizmust egy fajta üzemi balesetnek, Nyugat-Európa (egész Európa helyett) 1945 utáni fejlődését pedig az európai történelem természetes folytatásának tekinti, nemcsak történelmileg kérdőjelezhető meg. Azzal, hogy a bővítést is eleve a győztesek, és a történelmi baleset áldozatai közötti viszonyként értelmezné, és ezzel egyben veszélyeztetné is.

A korábbi bővítési fordulókkal való összehasonlítás a mostani bővítés újszerűségének vizsgálatát inkább torzíja, mint segíti. Az összehasonlítás során a különbségeket általában mennyiségileg határozzák meg – az új tagok számára, a gazdasági fejlettségbeli különbségekre hivatkoznak stb. A mostani bővítés-

* A szerző (a politológia doktora) a német Friedrich Ebert Alapítvány (FES) budapesti képviselőjének vezetője.

ben, azonban sokkal inkább az az új, hogy az unió ernyője alatt immár két különböző történelmi országcsoporthoz egyesült. Ezzel az EU-n belül egy fajta „rendszerkülönbség” jelenik meg, amely nem redukálható az egy főre eső nemzeti jövedelem különbségeire. A jövőbeni viták nem csupán az EU pénzeszközeinek és mandátumainak elosztásáról vagy a közös pénzpolitika különböző sebességű megvalósításáról fognak csupán szólni. A különbségek identitásokat és struktúrákat is érintenek. Az Európa nyugati felén látványos gazdasági fejlődés, a béke, a jogállamiság, a civil társadalom hosszú időszaka és az európai integráció jelentik annak a történelmi folyamatnak három aspektusát, amely meghatározta a társadalom identitását. Keleten ezzel szemben a társadalmi identitás kialakulása egy kettős trauma árnyékában áll, a szovjet-kommunista uralom és a belső társadalmi szakadékokat teremtő átalakulás árnyékában. A struktúrákat illetően Nyugaton a háború utáni gazdasági fejlődés és a jól működő intézmények alapján kialakuló integráció a kapitalizmus egy speciális változatát teremtette meg, amelyet korábban „rajnai kapitalizmusnak” is neveztek, és amely különbözik a kapitalizmus amerikai és kelet-ázsiai változataitól. Keleten a kapitalizmus egy törés eredménye, olyan rendszer, amelyet a kommunizmus negatívan, az átalakulás pedig pozitívan határoz meg.

A kapitalizmus különböző változatainak az EK/EU-n belüli egymás mellett élése se nem új, sem pedig nem volt hátrányos a múltban. A nyugat-európai nemzeti vagy regionális (skandináv, mediterrán stb.) gazdasági rendszerek tulajdonképpen a kapitalista alapintézmények nemzeti/regionális hagyományokon alapuló és történelmileg kialakult kapcsolatait, amelyek az európai integráció majd 50 éve alatt egybeolvadtak. Létrejötték az EK/EU-ban mindenképp elötte két gazdasági rendezőelv kapcsolódott egymáshoz, a francia *régulation* és a német „Ordnungspolitik”. Nagy-Britannia, a földközi-tengeri és a skandináv országok csatlakozásával ehhez újabb változatok társultak. Ez a sokféleség nem csorbította, sokkal inkább gazdagította az EK-t, illetve az Európai Uniót. Az integráció dinamikája – a Montánuniótól, a szabadkereskedelmi övezeten és a vámunióon keresztül a közös belső piacig és a monetáris unióig, valamint a közös kül- és belpolitika kezdetéig – nem utolsó sorban a rendezés (a társadalmi-gazdasági berendezkedés) különböző elképzeléseinek interakciójából és a közöttük létrejött kompromisszumokból is táplálkozik.

A „posztkommunista” kapitalizmus ezzel szemben az összeomlás következménye, helyesebben szólva egy modern ipari gazdasági és társadalmi rend *tudatos önfeloszlatása* és egy másikkal való helyettesítése. A kommunizmus ugyan egyrészt a tömegek nyomása, másrészt a gazdasági rendszer ellentmondásainak eredményeként összeomlott, de *csak a tudatos önfeloszlatás eleme teszi a kommunizmus végét történelmileg egyedülálló folyamattá Európában*. A tudatos önfeloszlatással történt kialakulása miatt a posztkommunista kapitalizmus jelentősen különbözik a második világháború utáni japán vagy német újrakezdéstől, amely a rendszer katonai vereséget követő összeomlására nyúlik vissza, (és amely azonban szinte érintetlenül hagyta a társadalmi és gazdasági alapstruktúrákat). Japánban és Németországban létrejöhetett a „nulladik óra” fikciója, amely lehetővé tette, hogy minden erő az újjáépítésre összpontosítson. Kelet-Közép-Európában ezzel szemben úgy tűnik, mintha a régi rendszer önmegszüntetésének folyamata nem fejeződne be a rendszer eltűnésével, hanem folytatódna egy olyan bomlási folyamatként, amely behatol az emberek közötti kapcsolatokba is. Míg a nyugati gazdasági és politikai intézményeket többé-kevésbé sikeresen adaptálták, a társadalmi kohézió alapelemei mintha szisztematikus lebontás áldozataivá válnának. Nyugaton is jelentkeztek társadalmi bomlási jelenségek, amelyeket elsődlegesen a piaci törvénynek a szociális kapcsolatokra való kiterjesztésével, illetve a hagyományok leépítésével azonosítottak.² Közép-Európában ez a fejlődés azáltal nyer más minőséget, hogy nem csak evolúció áll mögötte, hanem tudatos tevékenység és erősítés eredménye is. A kommunista múlt meghaladásával kapcsolatos fáradozások megfertőzték a társadalom előtti („közösségi”) szolidaritási kapcsolatokat is, amelyek nélkül a kapitalista társadalom sem képes boldogulni.

Míg az önfeloszlatás folyamata mikroszociális szinten folytatódik, sikerrel kerültek bevezetésre a piacgazdasági és a demokratikus intézmények. És noha – a különböző reformlépések megfelelő sorrendjével kapcsolatos megfontolások kivételével – alig létezett koherens koncepció a tervezgazdaságból a piacgazdaságba (ill. a diktatúrából a demokráciába) való átmenetre, a folyamat *eredménye* kezdettől fogva világos volt. Olyan intézményeket kellett teremteni, amelyek Európa nyugati felén lehetővé tették a (többé-kevésbé) sikeres kapitalista fejlődést. A közép-európai országok számára ez a folyamat egy szinte absztrakt szociális térben ment végbe. Nem léteztek szerves fejlődés eredményeként kialakult olyan *értékesítő* hagyományok és intézmények – legalábbis a releváns szereplők érzékelésében –, amelyekhez kapcsolódni lehetett volna, amelyek lehetővé tették volna, hogy az absztrakt utasítások élő tapasztalatokkal párosuljanak. A kommunizmus ezeket a hagyományokat és intézményeket felőrölte. És – legalábbis az új kapitalizmus építőmesterei szemében – nem hagyott hátra semmit, amit érdemes lett volna integrálni az új gazdasági és társadalmi modellbe. Ahogyan a helyi termelő berendezések gazdasági (és néha szó szerinti) értelemben roncsok voltak, úgy a kommunizmus és a tervezgazdaság intézményi háttére semmiféle

orientációs pontot nem kínált a kapitalizmus szerkezete számára. Míg a közép-európai nemzetek az átalakulással ismét felfedezték nemzeti történelmüket, sőt – szimbolikusan túlzott formában – a politikába is bevitték, *a gazdasági rendszer felépítése történelem nélküli térben történt.*

Az Európai Unió kapitalizmusa és a posztkommunista kapitalizmus: haladás haladással szemben

Az Európai Unió inkább a kapitalista gazdasági és társadalmi rend különböző nemzeti vagy regionális változatainak gyűjteménye, semmint önálló változat.³ Mégis kiemelhető néhány alapvonás, amelyek egyaránt jellemzik az EU-ban található összes nemzeti változatot.

Az EU-kapitalizmus legfontosabb alapvonása természetesen az, hogy olyan rendet jelent, amely nem csak és nem elsősorban nemzetállami szerkezetű, hanem nagy részben az államok feletti közösségi szinten kerül szabályozásra. A korábban állami hatáskörök közösségre történő átruházása hosszú, ellentmondásokkal átszótt folyamat volt, amelyet tévedések és visszaesések kísértek, de amely csak nehezen visszafordítható, hiszen mindig új egyensúlyi helyzetet teremtett a különböző intézményi szintek között (állam alatti, állami, közösségi szint). Hogy milyen fajta politikai rendszer született, ill. születik ily módon, ma még nem látható. Az azonban aligha vitatható, *hogy az EU egy sui generis politikai rendszerré vált.* Gazdaságilag az integráció dinamikájának magva azoknak az akadályoknak a folyamatos leépítése, amelyek szemben állnak a korlátozások nélküli közös piaccal, miközben – és ez az egészben a különös – az érzékelt piaci hiányosságokat újra és újra *közösségi* (és nem állami) szabályozással fogják fel. Az EU egyrészt a globalizáció aktív szereplője, aki tagjait a védőmechanizmusok lebontására kényszeríti, másrészt azonban kontinentális szinten a piacok újraszabályozásának instanciája is. Ennek során – ellentétben más nemzetközi intézményekkel, mint a WTO vagy az IMF – nem elégszik meg a (látszólag) technikai szabályozással, hanem ezt egy *politikai* integrációs folyamat keretében hajtja végre, amelyben az állami szuverenitást közösségi szintre delegálják. Az EU eddig az egyetlen kísérlet *politikai* válaszadásra, a globalizációra, amely nem elégszik meg sem a nemzetállami kompetenciák elvesztése feletti panaszkodással, sem pedig a technokrata piaci szabályozással.⁴ A gazdaság – és nem csak a gazdaság – közösségi szabályozása megváltoztatta a nemzeti kapitalizmusokat, egymáshoz hasonlóvá tette őket, de egyben el is határolta őket a kapitalizmus nem európai változataival szemben.

Másodszorban az EU-kapitalizmus nem sorolható be egyértelműen a „szabad piac” vagy a „politikai szabályozás” elvei által meghatározott rendszer egyikébe sem. Az EU mindkét elvet képviseli, csak különböző súllyal. Fejlődése a különböző koncepciók és a különböző politikai és szociális érdekek közötti újabb és újabb kompromisszumok eredménye. *Harmadszorban az EU-kapitalizmus az amerikai és ázsiai kapitalizmustól (még ha csak inkább retorikájában, mint a valóságban) abban is különbözik, hogy ragaszkodik a szociális állam, illetve szociális partnerség – legalább csekély mértékű – megőrzéséhez.* Bár a szociális rendszerek lényegében tagállami hatáskörben maradtak, és az EU-ban a szociális állam Gösta Esping-Anderson által megkülönböztetett három típusa egyaránt jelen van. Éppen ezért aligha beszélhetünk egy EU-típusú szociális modellről.⁵ Az EU-kapitalizmus mindazonáltal sokkal erősebben ki van téve a szociális partnerek ráhatásának, mint az észak-amerikai vagy a kelet-ázsiai kapitalizmus. Ez jól tükröződik a szakszervezetek Európai Unióhoz fűződő viszonyában is. Míg az EK-t a 60-as és 70-es években a „konszernek Európájaként” aposztrofálták, ma már az unióban a szakszervezetek is olyan rendező keretet látnak, amely legalább esélyt ad arra, hogy az „európai szociális modell” ma még csak papíron lévő rendelkezéseit tartalommal töltsék meg.

Ami az EU-ban uralkodó kapitalizmust mindenképp elöllel megkülönbözteti a posztkommunista változattól, az a globalizációhoz való viszonya. Amikor 1957-ben megalakult az Európai Gazdasági Közösség, a kapitalizmust többé-kevésbé nemzetállami szinten próbálták megszelídíteni. Az európai integráció párhuzamosan haladt az állami korlátozások leépítésével. A GATT-fordulók, az államközi tőkeforgalom liberalizálása, az árfolyamok rugalmasabbá tétele stb. része volt ennek a folyamatnak. Az a viszonylagos védelem, amelyet a nemzetállamok a második világháború utáni első évtizedekben még nyújtani tudtak, előfeltétele volt mind a nemzetközileg versenyképes termelőkapacitások, mind pedig azon szociális rendszerek kiépítésének, amelyek biztosítékot nyújtottak a lakosságnak a nemzetközi piacok kockázataival szemben. Mind a globalizáció – a nemzetközi kereskedelem, a külföldi beruházások és a globális tőkepiacok növekedése –, mind az európai integráció új lendületet vett, *miután* a versenyképes termelőkapacitások és a társadalombiztosítási rendszerek kiépültek.⁶ A globalizáció Nyugat-Európa számára nem sorszerű, hanem egy saját maga által (is) elindított folyamat. *Az átalakuló közép-európai népgazdaságok és társadalmak azonban azonnal és védelem nélkül ki lettek téve a már előrehaladott globalizáció teljes*

súlyának. Negyven éven keresztül el voltak szigetelve a globalizáció dinamikájától, és nem rendelkeztek sem saját versenyképes termelőkapacitásokkal, sem pedig azokkal a szociális biztosítási rendszerekkel, amelyek megfeleltek volna a XX. század végi versenyfeltételek jelentette kihívásoknak.

*A posztkommunista kapitalizmus nem „szerves” nemzeti fejlődés terméke, hanem a kommunista összeomlás és a globalizációé, amely az átalakuló társadalmakban ellenállás nélküli szabad akcióteret talált a maga számára, ahol nem volt nemzeti polgárság, nem voltak erős munkavállalói érdekvédő szervezetek, aktív civil társadalom vagy gazdaságilag meghatározó nemzeti tradíciók. Amit Nyugat-Európában látszólag erózióként élünk meg – a szociális állam leépítését és a közfunkciók privatizációját –, annak a posztkommunista társadalmak egycsapásra és védőháló nélkül kerültek a kellős közepére. Ezért ezek a társadalmak – alacsony egy főre eső jövedelmük ellenére – nem feltétlenül kevésbé „modernek” mint a nyugat-európaiak. Ellenkezőleg. Ha feltételezzük, hogy a globalizáció egy lineáris és feltartóztatlan folyamat, akkor ők a „modernebbek”. A bővítéssel mozgásba hozott modernizáció tehát nem feltétlenül az új tagoknak a régi tagok normáihoz való hozzáigazodását jelenti. Történet ez éppenséggel fordítva is: úgy, hogy a posztkommunista társadalmak a régi tagok számára saját jövőjüket vetítik előre. Nem véletlen, hogy néhány kelet-közép-európai állam a lisszaboni folyamat bizonyos területein az EU régi tagjait alaposan lekörözte. A csúcsteljesítménynek azonban mindig van *bátulütője* is: jelen esetben *meghatározó lakossági csoportok kiszorulása a „modern” gazdasági és társadalmi életből.**

Miben különbözik a posztkommunista kapitalizmus – a jövedelmi statisztikákon túlmenően – a nyugat-európai EU-kapitalizmustól? A következőkben – első megközelítésben – öt jellemzőre kívánunk rávilágítani. Ezek a következők:

1. a gazdaság és társadalom transznacionalizációja és markáns gazdasági-szociális dualizmusa;
2. szociális kontraszt a *komprádor értelmiség* új gazdasági vezető csoportja, valamint a kirekesztés és szegénység új formái között;
3. hibrid ál-neoliberális állam kialakulása;
4. az alapvető gazdasági és szociális koordináció hiánya a bizalom és erkölcs hiányán keresztül (*trust – bizalom*); valamint ezzel összefüggésben
5. a részben az élet által irányított koordináció átalakulása egy inkább piac által irányított társadalmi koordinációvá.

Ezek a jellemzők nem idegenek a nyugat-európai népgazdaságokban és társadalmakban sem, itt azonban inkább lopakodó eróziós jelenségekről beszélhetünk a piacgazdaság működő változatán belül. A közép-európai új tagállamokban az említett jelenség közvetlen valóság, amely drasztikus módon mutatja a politikailag nem szegélyezett globalizáció következményeit.

Transznacionalizáció és dualizmus

A nyugat-európai államok és az EU anyagilag alig támogatta a közép-európai átalakulást, a folyamatot inkább a magántőke tömeges beáramlása kísérte. A tőkeáramlás volumene és sebessége a *gazdaság és a társadalom* gyors és átfogó *transznacionalizációját* eredményezte. A külföldi befektetések nem egy nélkülük is működőképes gazdaság kiegészítéseképpen jöttek az országba, hanem egy gazdaságilag paragon heverő vidékre érkeztek, ahol szinte minden potenciálisan rentábilis területet elfoglalhattak. Ez a folyamat, amely valószínűleg gyorsabban és markánsabban ment végbe, mint a dél-európai periférián (vagy korábban Latin-Amerikában), ma is jól felismerhető azon, milyen magas a külföldi és külföldi többségű vállalatok aránya a nemzeti értékeremtésben, a beruházásokban és az exportban.

A külföldi befektetések a rendszerváltó és a fejlődő országokban a tőke mellett technikai és szervezési *know-how*-t is jelentenek. Hozzájárulnak a termelőkapacitások modernizálásához, ezeket bekapcsolják a globális termelési és forgalmazási hálózatokba, munkahelyeket teremtenek, és munkavállalók százezreit integrálják a világgazdaság modern szegmensébe. Ha azonban – mint Közép-Európában – nem találnak működő- és versenyképes nemzetgazdaságot, hajlamosak duális struktúrákat kialakítani. Ugyanis csak a helyi gazdasági tevékenységek egy részét képesek a hálózatokba bekapcsolni, a „maradékot” ez a dinamika érintetlenül hagyja. A duális struktúrák ezért nem a külföldi befektetések dinamikájából következnek, hanem éppen a „maradék” nem megfelelő dinamikájából. Ezek a struktúrák *regionálisan* és *szektorálisan* egyaránt érvényesülnek. A külföldi beruházások regionálisan vagy a nyugati határokon és a régi EU-tagállamok szomszédságában helyezkednek el, vagy a nagyvárosok és néhány kevés központ körül összpontosulnak. Ezzel erős országon belüli fejlődési különbségek alakulnak ki, többnyire a nyugati rész javára a

keletivel szemben. *Szektorálisan* a „transznacionalizált” komplexum nem határolható be pontosan, gyakorlatilag az exportáló és az importtal versenyképes iparágakat fogja át, de az ún. *non-tradable* vagyis kereskedelemre nem alkalmas javak kínálatának bizonyos részeire is kiterjedhet. Eltérően a fejlődő országokkal kapcsolatos strukturális elemzések megállapításaitól, a modern transznacionális és a helyi „elmaradt” szektor, úgy tűnik, nem állnak funkcionális viszonyban egymással (pl. olyan értelemben, hogy utóbbi az előbbit mondjuk olcsó alapanyagokkal, élelmiszerrel és munkaerővel látná el). *A két szektort szervesen szinte semmi nem köti össze*, sőt az „elmaradottnak” minősített szektor nem is igazi gazdasági szektor a szó szűk értelmében, még csak nem is egy a fejlődésemélet szerinti „tradicionális szektor”, hanem csupán azoknak a különböző tevékenységeknek a heterogén konglomerátuma, amelyeknek az a közös nevezője, hogy nem részei a népgazdaság modern szektorának. Ide mindenek előtt azoknak a magángazdasági tevékenységeknek nagy része tartozik, amelyeket már a kommunizmusban is engedélyeztek, többek között megélhetési céllal; vagy a melléktevékenységként folytatott mezőgazdasági tevékenység, a részben túlságosan nagy és alulfizetett közszolgálat bizonyos részei, a még nem privatizált állami szektor maradványai; a helyi kisipar, kiskereskedelem és építőipar, valamint számos olyan tevékenység, amely a puszta anyagi túlélést szolgálta – a háztartási szemét értékesítésétől egészen a bűnözésig.

A modern transznacionális szektor és a gazdaság „diszfunkcionális” maradéka közötti szakadék – ha egyáltalán – csak nagyon lassan szűkül. A transznacionális szektorban a munkaerőpiac dinamikája gondoskodik a bérek emelkedéséről. A jól képzett munkaerő hiánya és a vállalatokon belüli munkaerőpiacok logikája, amely szükségesség teszi a bérek közötti differenciálást felfelé is, a reálbérek emelkedését eredményezheti. Ezért csak részben indokolt az a Nyugat-Európában gyakran hallható aggodalom, miszerint az alacsony közép-európai bérek a munkahelyek tömeges áthelyezéséhez vezethetnek. Bár a bérek Közép-Európában még mindig messze elmaradnak a nyugat-európai átlagtól, azért nagyon gyorsan emelkednek. Ezzel nagyon korán kezd körvonalazódni az a befektetési minta, amely a fejlett ipari országokban évtizedekkel ezelőtt volt megfigyelhető. Sok vállalat – kitérve a részben saját maga által generált bérdinamika elől – termelési kapacitásait kedvezőbb költségű az EU-n kívüli telephelyekre helyezi át. A közép-európai gazdasági növekedés a nyugat-európai összehasonlításban még mindig alacsony (de növekvő) bérszínvonal ellenére egyre kevésbé a foglalkoztatáson alapul. A modern szektor csak kevés munkaerőt tud átvenni a „maradék gazdaságból”, így nem tapasztalható a munkaerő erős és tartós átvándorlása a diszfunkcionális részekből a gazdaság modern szegmensébe. Ugyancsak gyenge a transznacionális szektorbeli növekedés multiplikátor-hatása.

Természetesen a nyugat-európai ipari országokban is megfigyelhetők mind regionálisan – mind pedig szektorálisan/szociálisan – duális gazdasági struktúrák. Léteznek regionális aránytalanságok, gondoljunk csak az olasz délre (Mezzogiorno) és jelentős különbségek vannak egyrészt az exportra termelő vagy importtal versengeni tudó iparágak magas termelékenyséű munkahelyei és a szolgáltató szektorban, másrészt a kisiparban és az árnyékgazdaságban stb. rendelkezésre álló munkák között. A posztkommunista társadalmaktól eltérően a különbség itt abban áll, hogy a szektorok láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz. A fejlett ipari országokban a helyi *non-tradable* javak előállítását a modern központi szektorok termelési előirányzatait követi, ha bizonyos távolsággal is. Ezzel együtt a nyugati-európai kapitalizmusokon belüli különbségeket áthidalja a munkaerő regionális mobilitása. Közép-Európában ez a regionális mobilitás nem létezik, többek között a helyi létfenntartó gazdálkodás továbbra is nagy jelentősége miatt. Mindezen túl pedig a nyugati jóléti különbségeket a transzfer-teljesítmények jelentősen enyhítik. Ennek következtében a bizonyos termelékenységi és rentabilitási szint alatti munkahelyek megszűnnek. A munkaerő felszabadul a gazdaságilag értelmetlen, az anyagi túléléshez azonban nélkülözhetetlen tevékenységek végzése alól. A posztkommunista államokban azonban nem áll rendelkezésre forrás a szociális transzfer-teljesítményekre, legalábbis nem a formálisan domináló ál-neoliberális rendszerek feltételei között.

Komprádor értelmiség és új szegénység

A posztkommunista kapitalizmus egyik szociológiai ismérve annak a tőkésosztálynak, ill. tulajdonososztálynak (pl. földtulajdonosok) hiánya, amely áttérhetett volna a kapitalista tulajdoni formákra, mégpedig a tőke és a vagyon ezt megelőző intenzív felhalmozásával.⁷ A gazdasági vagyon a rendszerváltás időpontjában technikailag és gazdaságilag egyaránt degradált, elavult állapotban volt, nem felelt meg a XX. század végi versenyfeltételeknek. Ezt a vagyont senki nem akarta egyszerűen átvenni, ezért előbb komoly erőforrás-ráfordítással modernizálni kellett. Ennek a folyamatnak – a tulajdonosi osztályt szociológiaiailag helyettesítő – szereplői általában az állami és privatizálandó vállalatok vezetői voltak. Nem rendelkeztek ugyan tőkével, annál inkább bennfentes tudással: ismerték a privatizálandó eszközök működé-

si feltételeit és potenciális értékét, fontos politikai kapcsolati háló állt rendelkezésükre mind a régi funkcionárius eliten, mind pedig a formálódó politikai osztályon belül.⁸

A meglévő vagyon privatizációja és modernizációja csak külső források bevonásával történhetett, vagyis a nemzetközi tőke nem csak pénzügyi, hanem szervezési, technikai és marketing erőforrásainak mozgósításával. Az állami eszközök felelősségét nemzetközi vállalatokra, tapasztalt, piacképes szereplőire ruházták, akik rendelkeztek a szükséges technikai, szervezési és marketing-ismeretekkel és a helyi vagyont (*assets*) be tudták kapcsolni a transznacionális termelési és piaci hálózatokba.⁹ A privatizációnak ezt a külföldi cégeket előnyben részesítő útját elsősorban maga Magyarország választotta. Hiszen a külső adósságválság különleges feltételei közepette nem is volt más választása: a nemzeti vagyont *debt-equity swap* formájában bocsátották rendelkezésre, hogy ily módon csökkentsék a külföldi adósságállományt. Ugyanakkor később – ha vonakodva és valamelyest más körülmények között – a többi kelet-közép-európai ország is a magyar utat követte, vagy fogja követni. A külső orientációjú privatizációs stratégia keretében a volt szocialista gazdasági elit központi szerepet kap a helyi vagyon speciális ismerete és a nemzetközi tőke közötti közvetítésben egyfajta *komprádor értelmiségként* (Lawrence P. King) működik. Komprádor-osztályként abban az értelemben, ahogyan a fogalmat a fejlődő országokban használták – természetesen annak negatív normatív konnotációja nélkül: *a nemzetközi tőke helyi ügynökeként és egyben a helyi társadalom képviselőjeként a nemzetközi tőkével szemben.*

A késő kommunista elit *komprádor intelligentsiá-vá* történő átalakulásának hátoldala a lakosság nagy részének (Kiss Endre szavaival) „kritikus deklasszációja” egészen a szegénység új dimenziójának megjelenéséig. Ez a szegénység nem abban az értelemben „új”, hogy az új fejlődés új szociális kockázatokat és ennek megfelelően áldozatokat produkál, hanem abban, hogy a folyamatos anyagi felemelkedésnek a szocialista múltban érzékelt tendenciája átfordul. A Szelényi Iván és mások által egész Kelet-Közép-Európában végzett felmérések tanúsága szerint az emberek a késő kommunizmus időszakát a szerény, de növekvő jólét korszakaként élték meg.¹⁰ A posztkommunista kapitalizmus *duális* gazdasági és társadalmi struktúrája alapján fennáll az a veszély, hogy egy releváns kisebbség számára a tartós szegénység állapota sorsszerű lesz.¹¹ Ez érvényes mindenképp előtt – de nemcsak – a roma kisebbségre, amelyet ma is a tartósan kirekesztett alsó társadalmi osztállyá (*underclass*) válás veszélye fenyeget.

Ál-neoliberális gazdasági rend és hibrid állam

A kommunizusból a kapitalizmusba történő átmenetet alapvetően az antietatista diskurzus határozta meg. A nemzetközi szakértők tanácsai és a demokratikus csoportosulások állam iránti pesszimizmusa között oly mértékben alakult ki konvergencia, hogy erős ellenállás nélkül Közép-Európában „kemény”, látszólag neoliberális rezsimek jöhettek létre. A posztkommunista társadalmak szociális keménysége mindenek előtt abban mutatkozik meg, ahogyan az átalakulás áldozataival bánnak, azokkal, akik a rendszer-váltás előtt munka- és transzferjövedelmekből éltek, valamint a szegénység hivatalos elfogadottságában, amelyet a politikai osztály már nem is érzel kihívásként a maga számára.

Azt a rezignált vagy megvető toleranciát, amellyel a politikai osztály elfogadja és a gazdasági és társadalmi politikai alternatíva hiányával igazolja a szegénységet, egy új neoliberális alapállás (ill. neoliberális rendszer) jeleként értelmezhetnénk. Ugyanakkor az a demonstratív mód, ahogyan ez a rendszer lemond arról, hogy az állam részt vállaljon a szegénység leküzdésében, szöges ellentétben áll azzal, ahogyan néha feltűnően „több állam” után kiált. Mert az államellenes hangulat ellenére az átmenet után megmutatkozott, „... hogy a meghatározó társadalmi csoportok többsége nem akarta átvágni a szó minden értelmében vitális funkciót betöltő állami köldökzsinórt. Más szóval ezek a meghatározó csoportok érdekes módon egyáltalán nem ragadták meg, illetve töltötték be a hirtelen feltáruló szociális lehetőségeket, ill. szociális tereket.”¹² Az állami köldökzsinór továbbra is létfontosságú maradt – nem meglepő módon egy olyan kialakulóban lévő rendszerben, amelyben a gazdagodás esélyei csak az állami vagyon elidegenítésén alapulhattak. Az állam és a piac, a politikai rendszer és a magángazdaság, a *komprádor értelmiség* és a politikai osztály közötti határok átjárhatóak. Ahogyan a *komprádor intelligentsiá-nak* mindenek előtt a *politikai* kapcsolati hálóit kellett hasznosítania ahhoz, hogy értékesíthesse a volt állami tulajdont (és hogy bekerülhessen a nemzetközi vállalatok menedzsmentjébe és ellenőrző szerveibe), úgy a politikai osztály is egy – a parlament meghosszabbított karjaként működő – *business-hálóhoz* hasonlítható. A közép-európai belpolitika botrányai a politika és az üzlet keveredésén alapulnak, azon a tényen, hogy a kommunizusból a kapitalizmusba történő átmenet csak a letűnő állam és a kibontakozó kapitalizmus közötti jogi és erkölcsi szűrőzónában történhetett meg.

A társadalom államtól független önszerveződése általában gyenge, bár sok társadalmi csoport továbbra is a már lesóványodott, de még mindig paternalista – noha már csak csekély áldásokat osztogatni képes – állam köldökzsinórján csüng. A független munkaadói szövetségek (kivéve a külföldi ipari és kereskedelmi kamarákat) gyengék és megosztottak. A másik oldalon pedig a szakszervezetek sem éltek az önszerveződés új lehetőségeivel, továbbra is az egykori állami szakszervezetek vagyonán élőködtek. És ami igaz a munkaadók és munkavállalók érdekszövetségeire, az jellemzi egyben az ún. „civil” társadalmat is. A posztkommunista társadalmakban alig találunk olyan civiltársadalmi szerveződéseket, amelyek kívül esnek a gazdasági tevékenységen és az államhoz sem kötődnek – sem nyílt, sem burkolt formában. A rendszerváltás antietatista hangulata a neoliberalis rendszerben ily módon nem vezetett az állam és a társadalom világos kettéválásához, hanem hibridformákat (Ágh Attila) hozott létre. Ebben a helyzetben jellemző az állami funkciók átengedése magánszereplőknek, ami azonban nem a célzott hatékonyságnövekedést és költségcsökkentést eredményezi, sokkal inkább indirekt módon az állam által finanszírozott személyzet robbanásszerű növekedését, a költségek emelkedését és a közszolgáltatások minőségének romlását.

A gazdaság és a társadalom egy modern transznacionális és egy elmaradott szektor közötti polarizációja az államon belül is reprodukálódik, mégpedig úgy, hogy az egyik oldalon a professzionális, bürokratikus elit áll, amely az „europaizálódásért” és az EU-hoz való közeledésért felelős végrehajtó hatalom vezetői körül alakul ki, a másikon pedig az alulfizetett, szükségesnél nagyobb létszámú adminisztráció, amely egy még a weberi bürokrácia előtti racionalizálási szinten mozog, és a hivatalosan marginális, *de facto* azonban anyagilag instrumentalizált állam végrehajtó szerve. A weberi bürokratikus racionalitás kritériumai mint pl. az egyenlő bánásmód, a pártatlanság, a hierarchia és a szolgálati út, a megfelelő iratkezelés, az írásbeliség elve és a feladatokra való szakosodás csak részben érvényesülnek, nem beszélve az olyan „posztweberi” követelményekről mint az átláthatóság, a hatékonyság, az ügyfélközpontúság stb. „Különösen a külföldi vállalatok és befektetők panaszkodnak a bürokratikus akadályfutás, a széleskörű inkompetencia, az apparátus hosszadalmassága és megvesztegethetősége miatt.”¹³ A közigazgatás, amelyet nem ellenőriz egy aktív civil társadalom, nem is törekszik plurális-kooperatív viszonyra a polgárokkal.

Rácsos ablakok: bizalom, erkölcs, tranzakciós költségek és demokrácia

A kelet-közép-európai társadalmakat már első pillantásra is paranoiásnak ható biztonsági komplexus jellemzi. Szinte mindent, legyen az akár alacsony értékű is, riasztóberendezéssel, videokamerás megfigyelőrendszerekkel és más eszközökkel biztosítanak. Úgy tűnik, a biztonsági örök teszik ki a foglalkoztatottak jelentős részét. Nincs illatszerbolt biztonsági örök nélkül, nincs ablak, nincs ablak, nincs ablak. Ez a biztonsági komplexus nem igazolható sem a nemzetközi terrorizmustól való félelemmel, sem pedig a csillagászati magasságokba szökő bűnözési rátával. Sokkal inkább egy mélyen gyökeredző mindennel és mindenkivel szemben fennálló bizalmatlanságra utal. A posztkommunista kapitalizmus egy nagyon gyenge kölcsönös bizalom (*trust*) alapján álló kapitalizmus.

A „bizalom” a modern társadalmak alapja. Vonatkozik ez mind a munkafolyamatokban való együttműködésre, mind pedig a piaci tranzakciókra. A munkafolyamatokban, akár a piacon, az a feltételezés a szabály, hogy a másik *nem* csal. Az a tény, hogy védekezni kell a szabály alóli kivételekkel szemben, még nem cáfolja magát a szabályt. Mielőtt még a munka- és a tranzakciós kapcsolatokat a represszió kilátásba helyezésével vagy anyagi ösztönzők alkalmazásával kezdenek el biztosítani, olcsóbb erőforrásként használható fel az „erkölcs”. Az erkölcshez akkor folyamodnak, ha valamilyen zavar keletkezik a zökkenőmentes társadalmi koordinációban. És ha az erkölcshez való folyamodással nem áll újra helyre a koordináció, csak akkor kezdik igénybe venni a drágább erőforrásokat (anyagi ösztönzők és represszió kilátásba helyezése).¹⁴

A bizalom és az erkölcsi erőforrások feltűnő hiánya, öröksége Közép-Európában mind a kommunista uralomnak, mind pedig annak az átalakulásnak, amely ezen országokban végbement. A kommunista uralmat egyfajta hivatalos cinizmus jellemezte. Formálisan egy intellektuálisan igényes történelem- és világtérlemeléssel legitimálta magát, amely a megfélemlítés rendszerének átlátszó maskarájává degradálódott, és amelyben semmi másról nem volt szó, mint a kívülről létrehozott és támogatott hatalmi csoport biztosításáról. Legkésőbb a 60-as években *de facto* szétestek a hivatalos legitimációs ideológia elvei. A rendszer ezt követően már azt a fáradságot sem vette magának, hogy felöltse saját történetfilozófiai jelmezét. A hatalom egyszerűen lerázta magáról az egyébként is csupán fiktív legitimációt. Az iskolákban és az egyetemeken, az ifjúsági és kulturális szervezetekben pedig – az erőszak fenyegetésével – továbbra is folyt a színjáték, amelynek formalitását már a hatalmon lévők sem rejtették véka alá. A politika és a társadalom állandó kettős játékot játszott, amelyben intrikus összefonódások átfogó hálójá ásta alá a

formálisan propagált értékeket, intézményeket és elveket. Normatív konszenzus hiányában az olyan erőforrások, mint a „bizalom” és az „erkölcs” többé-kevésbé elhasználódtak. És az átalakulás nem tudta betölteni az így keletkezett normatív vákuumot. Az átmenet, mint már említettük, egy jogi és erkölcsi szűrkezőnában ment végbe. Legitimitását illetően eleve volt egy szégyenfoltja. Nyertesei a rendszer reformorientált funkcionáriusai voltak, a késő-kommunista elit, amely azon az állami tulajdonon gazdagodott meg, amely a kommunista propaganda szerint mindenkié volt. Az átalakulás nem csak a társadalmi egyenlőtlenséggel váltotta fel a korábban propagált egyenlőséget. A féllégális és gyorsan változó környezetben *a gazdasági vezető réteg kialakulása elmosta a nyomon követhető összefüggést a teljesítmény és a díjazás között*. Ezzel hatalmas bizonytalanságot okozott, és hozzájárult annak a már amúgy is csekély bizalomnak és erkölcsnek a lerombolásához, amelyet a kommunizmus hátrahagyott.

A bizalom és erkölcs hiánya jól tükröződik a politikai szférában is. Az új közép-európai demokratákat mindenek előtt a „rosszkedv” jellemzi.¹⁵ Erre több indikátor is utal. A szabadságot nem lelkesedéssel vették birtokba, hanem úgy, hogy noha korrekten végrehajtották a demokratikus eljárásokat, de morgolódtak is miattuk. A választások a kitűzött időkeretben kerültek megrendezésre, és egyetlen politikai erő sem kísérelt meg illegálisan hatalomra kerülni. A választási részvétel azonban Nyugat-Európával összehasonlítva nagyon alacsony volt és ugyanígy csekély a tagsága a politikai pártoknak, s szakszervezeteknek és más érdekképviselői szervezeteknek. A civil társadalom tevékenysége, mint már említettük, alig volt érzékelhető. A választók a bosszú angyalaként cselekszenek, amikor megbízhatóan leváltják az éppen uralkodó pártokat, ami egy olyan stabil rendszerben, mint a magyar, rendszeres kormányváltást eredményez, egy kevésbé stabil rendszerben, mint a lengyel azonban a politikai élet folyamatos hanyatlásával és újrászerveződéssel jár. A nagyobb csoportok és a pártok vagy más szervezetek között még nem alakultak ki a lojalitáson alapuló kapcsolatok. Ehelyett a politika sokak szemében csupán a folyamatos botrányok kezelésére korlátozódik.¹⁶

Gazdaságilag az alacsony bizalmi és erkölcsi szint („szociális tőke”) hatással lesz a tranzakciós költségek és kockázatok szintjére is. Minél gyengébb a szereplők egymásba vetett bizalma, minél kevésbé számíthatnak a partnerek arra, hogy a másik hallgat az erkölcs parancsaira, annál inkább alkalmazni fogják a represszív, jogi vagy anyagi biztosítékokat. Ha a bizalom és az erkölcs a társadalomban általában csak gyengén alakult ki, ezt a hiányt a tranzakciók (ill. a munkafolyamatok koordinációja) és a személyes kapcsolatok kombinációjával lehet pótolni. Ily módon alakulnak ki azok a klientúra-hálózatok, amelyek családi, etnikai, rokonsági, származási, hagyományi stb. alapokon próbálják alacsony szinten tartani a tranzakciós költségeket és kockázatokat. A klientúra-alapú tranzakciós kapcsolatok azonban kevésbé hatékonyak, mint a piaci kapcsolatok, mivel bizonyos előnyös tranzakciókat kizárnak, és más gazdaságilag hátrányosabb tranzakciókat részesítenek előnyben. Ha a közép-európai társadalmakban gyenge a bizalmi és erkölcsi alap, akkor vagy magasabb tranzakciós költségekkel kell számolniuk az átfogó biztosítási stratégiák miatt, vagy a klientúrák kiépítésével kell védekezniük és így alacsonyabb határfokkal megelégedniük, mint ahogyan az, piaci feltételek mellett lehetséges lenne.

Politikailag úgy tehető fel a kérdés, működőképes lehet-e egy demokrácia a bizalom és az erkölcs bizonyos szintje nélkül. Az egyik oldalon a demokrácia normatív szempontból igényes kormányzati formának mutatja magát, amely minden „nagykorú polgárt” implicit módon felszólít a participációra. A másik oldalon azonban a modern demokráciák valójában önmagukban összeomlanának, ha tényleg minden polgár teljes mértékben kimerítené az alkotmányos participációs lehetőségeket. A participáció bizonyos minimuma nélkül a demokrácia valószínűleg működőképes lenne, nem alakulna ki azonban, az az immanens radikalizálódás – vagyis a demokratikus alapelvek elmélyítése és kiterjesztése az élet egyre több területére –, amely a demokrácia minőségét adja. *A normatívan megalapozott állampolgári participáció általi korrekció nélkül fennállhat a veszély, hogy a piac és a média válik a politika irányító médiumává, mégpedig úgy, hogy az outputot a piac, az inputot pedig a média határozza meg*. A politika (a rendszerelmélet terminusaival élve) elvesztené a társadalom irányító rendszereként betöltött funkcióját és (a normatív demokráciaelmélet terminusaival élve) annak a szférának megfelelő pozícióját, amelyben a polgárok saját ügyeiről döntenek.

Piac, terv, életvilág

Az említett bizalom- és erkölcs hiány, valamint a kivívott demokrácia melletti gyenge elkötelezettség, mint már említettük, a kommunista uralom és az átalakulás kettős traumájára vezethető vissza. A transzformáció, ahogyan erről már szó volt, nem volt képes betölteni (illetve csak formálisan tette a demokratikus *eljárás* révén) azt a normatív vákuumot, amelyet a kommunizmus hagyott hátra, miközben anyagi következményei – a jövedelem, a vagyon és az esélyek elosztása – aligha voltak mással legitimálhatók,

mint az eredeti felhalmozás kemény törvényeivel. Ezért ismét megdicsőült a kommunista múlt, ami egyébként Kelet-Németországban is megfigyelhető volt, ahol az átalakulás jogilag világos keretek között és anyagilag sokkal kedvezőbb feltételek mellett ment végbe, mint az új tagállamokban. A késő kommunizmus nosztalgikus *ex post* megdicsőülése – legalábbis néhány közép-európai országban –, ahogyan ez a közvélemény-kutatásokban és a giccses német „osztalgia-show”-kban (kelet-német nosztalgia) látható, azonban nem párosul egy kifejezetten prokommunista nézettel vagy valamiféle antikapitalista politikai projekttel. A nosztalgia valószínűleg nem is annyira a kommunizmusra, mint rendszerre vonatkozik, hanem azokra a zugokra, amelyeket a késő kommunizmus hozott létre, és amelyekben az emberek biztonságba helyezhették magukat a rendszerrel szemben. Néhány országban ezek a zugok a magángazdaság engedélyezett rezervátumai voltak, pl. a mezőgazdaságban, a kisiparban vagy a kiskereskedelemben, de a hivatalosan engedélyezett kultúra bizonyos ágazataiban is (film, zene). Az igénytelen, elvben politikamentes szabadidős szférát is részben ilyen zugnak tartották. Ezek a zugok azonban részben a kommunista tervezési és termelési folyamat hiányosságai miatt alakultak ki. A tervgazdaság, mint később megmutatkozott, nem volt képes garantálni a javak és szolgáltatások zökkenőmentes termelését és elosztását. A termelési és szolgáltatási folyamatok egyre gyakrabban jelentkező hiányosságait azonban úgy igyekeztek orvosolni, hogy az diametrálisan ellentétes volt a tervgazdaság parancsrendszerével: vagyis a munkások spontán kooperációjával és kommunikációjával. Ott, ahol a tervutasítások nem teljesültek, a munkások maguk szervezték meg a termelési és elosztási folyamat egy részét. Ezzel kialakult egyfajta második gazdaság vagy a második gazdaság, amely létrehozta saját szubkulturális értékrendszerét is. Wolfgang Englernek az egykori NDK szubkulturájával kapcsolatos elemzéseit a közép-európai országokra vonatkoztatva elmondható, hogy ebben a második gazdaságban azok az egalitárius értékek termelődtek újra, amelyeket a hivatalos kommunizmus propagált, nómenklatúrája révén azonban meg is cáfolt.¹⁷ Paradox módon a kommunista rezsim által propagált normatív hozzáállás nem a saját rendszerében érvényesült, hanem egy zúgszerű ellenvilágban.

A transzformáció a közép-európaiak nagy többsége számára egyet jelentett *életviláguk* összeomlásával. A Jürgen Habermas által használt fogalmi rendszerben a társadalmi cselekvés koordinációjának két szintje van: a személytelen hálózatok szintje (mint a piac vagy a terv) és az életvilágok szintje, amelyek a közös meggyőződés és hagyományok alapján lehetővé teszik a *szociális integrációt*. A szocialista hiánygazdaságban az életvilág szintje *per definitionem* felette állt a piaci koordinációnak, a tervgazdaság hiányosságai miatt azonban a hivatalos tervnek is. A közösségi összetartozás, a spontán kooperáció és a rögtönzött kreativitás elemei nem a szocialista rendszerben őrződtek meg, hanem annak hézagaiban, különösen a gyakran félbeszakadt termelésben*. Sok közép-európai polgár élete, aki sem a párhierarchiába nem integrálódott, sem a rendszer ellenzőinek körébe nem tartozott, a munkásmilió olyan formájaként írható le, amely nyugaton már régen felbomlóban volt. (Wolfgang Engler a „munkásszerű társadalom”-ról beszél.) Míg a munkásságot, mint uralkodó osztályt emlegető hivatalos retorika a párt uralmának átlátszó leple volt, a termelés koordinációja, amelyet a szocialista tervezés nem volt képes biztosítani, valóban nagyrészt maguknak a munkásoknak a közösségi kooperációja révén alakulhatott ki. Ebben a környezetben a megosztott meggyőzések és értékek alapján egalitárius kommunikációs formák jöttek létre, amelyekről Wolfgang Engler a következőket írja: „Senkinek ne menjen rosszabbul, mint másoknak, és jobban is csak annyira, hogy ne váltsa ki a környezet jogos irigységét. (...) Mindenki féltékenyen figyelt a felette lévőkre, és tele együttérzéssel az alatta lévőkkel mindig azt tartva szem előtt, hogy a szembetűnő különbségeket enyhíteni kell, sőt ha lehet, ki kell egyenlíteni őket, még ha a saját előnyök feláldozásával is.”¹⁸

Az átalakulással nem csak a kommunizmus szűnt meg, hanem az általa létrehozott „ellenvilág” is. Mindez egy többé-kevésbé zárt életvilág megnyitását, a konkrét és személyes kooperációs kapcsolatok személytelen piaci kapcsolatokkal és új mobilitási és rugalmassági elvárásokkal való helyettesítését jelentette. Az átalakulás az emancipáció aktusa volt, egyidejűleg azonban a saját orientációs alapok szétzúzását is maga után vonta. Ezért az emberek a piacgazdasági átmenetet csak részben élték meg felszabadulásként, részben kikényszerített elmagányosodásként, amely a többség számára még anyagi kompenzációval sem járt.

Ma a historizáló nacionalizmus kezdi kitölteni azt a vákuumot, amelyet a kommunizmusnak és ellenvilágának letűnése hagytak hátra: egy olyan nacionalizmus, amely a nemzeti történelem tarka darabkáival próbálja megteremteni az életvilágon belüli kommunikáció pótlékát. A nemzet, a nyelv, a szimbólumok, hősök, gazemberek, győzelmek, álmok, és mítoszok révén kívánja megteremteni azt a közösségiséget (vagy

* Az ilyen jellegű „bézag” (Nische) főleg az NDK-ra volt jellemző. Magyarországon az „életvilág” számos területe viszont piacosodott. (– Szerk. megj.)

életvilágot), amelynek megvolt a helye a múlt egalitárius árnyéktársadalmában és, amelyet a piac *per definitionem* nem tud létrehozni. Mivel azonban az életvilág kommunikatív bázisa tönkrement, a historizáló nacionalizmus valóban csak helyettesítő pótlékot tud teremteni, az összetartozás fiktív érzését, amelyet nem erősítenek meg a mindennapi kommunikációs folyamatok, hanem amely éppen, hogy ellentétben áll a posztokért, a jövedelemért és a piaci részesedésekért vívott mindennapi harccal.

És Európa?

A posztkommunista kapitalizmus felsorolt jellemzői első pillantásra akadályoknak tűnnek, amelyek gátolhatják a produktív kooperációt az EU régebbi és új tagállami között. Ez azonban nincs így. A legtöbb említett ismérv azokra a folyamatokra igaz, amelyek Közép-Európában radikálisan és időben összesűrítve mentek végbe, miközben Nyugat-Európában egy összességében működő „szociális piacgazdaság” lopakodó eróziójaként érzékelték őket. Vonatkozik ez az utóbb említett dimenzióra is, a piac társadalmi és politikai gátlás nélküli dinamikája által okozott károokra a szociális életvilágokban. A szociális ellátások szűkítése bizonyos csoportokat Nyugat-Európában is kitesz a piacnak, bár ezt a piacot a nyugat-európai jóléti államok – legalábbis a szociális kockázati helyzeteket – illetően megszelídítették. Az ipari munkások szociális miliójének szétesése Nyugat-Európában már a második világháború előtt megkezdődött.

A nyugat-európai nagyvállalatok ezt a miliót saját alkalmazottaik körében részben újrateremtették. A munkások kommunikatív kooperációja, amely Közép-Európában spontán módon töltötte ki a tervgazdaság hézagait, Nyugat-Európában a menedzsment tudatosan kialakított produktumává lett. Ez a menedzsment a modern vállalatvezetés eszközeivel próbálta meg hasznosítani a munkaerő kreatív potenciálját. A globalizáció, a munkahelyek és a tőke állandó ki- és áthelyezése révén azonban ezek a „vállalati kultúrák” által kialakított belső munkaerőpiacok is szétolvadnak és egyre inkább egy transznacionalizált, és szabályozatlan munkaerőpiacnak engednek teret.

Az EU-Európa két részének viszonya, ill. a kapitalizmus két változatának egymáshoz való viszonya nem egyértelmű. A nyugat-európai államok keleti partnereiknek egyrészt a megszelídített piacok, a nagyvonalú szociális rendszerek, a homogén népgazdaság, az élő demokrácia és a jól működő – az állami funkciók közösségi szintre való átengedése által nem csorbított – államhatalom képét mutatják. Példaként hatnak, amely orientációt jelent az új tagok számára. Másrészt azonban Nyugat-Európában is léteznek olyan tendenciák, amelyeknek az eredményei Közép-Európára már most is jelentős hatással vannak: pl. a hátrányos helyzetű régiók elsorvasztása, a termék- és munkaerőpiacok dualizálása, a tartós munkanélküliség és az új szegénység, a közfunkciók (hatékonyságnövelés nélküli) privatizációja, a szociális tőke (*trust*), eróziója a szociális életvilágok rombolása. Ez jól érzékelhető a „deviáns magatartás” gyakoribb megjelenésében, kezdve a drogfogyasztástól az adócsaláson és a politikai szféra degradációján keresztül egészen az állandó médialátványosságokig stb.

Ma az egész EU-Európa az előtt a kritikus kérdés előtt áll, milyen irányba történjen a kölcsönös közlekedés az unió ernyője alatt. A közép-európai posztkommunista kapitalizmus jelenen a jólét utáni kapitalizmus (*post-welfare capitalism*) modelljét egész Európa számára? Vagy esetleg sikerül még tartalommal megtölteni az „európai szociális modell” kiszáradt vázát oly módon, hogy megmaradhatnak a nyugat-európai jóléti államok normatív alapjai? Erre a kérdésre csak politikai válasz adható, hiszen arról van szó, *milyen közösségben akarunk élni mi, európaiak*. Ezt a kérdést sem a piac, sem a brüsszeli bürokrácia nem fogja tudni megválaszolni, csak a polgárok, akik egyre inkább európai polgárnak is tartják magukat.

JEGYZETEK ÉS HIVATKOZÁSOK

- ¹ Jellemző, hogy a Közép-Európára való emlékezés ma inkább a keleti periférián, Ukrajnában éled újjá. Lásd S. Andruhovics, „Erz-Herz-Perz”, in: ua. Das letzte Territorium (Az utolsó terület), Frankfurt am Main 2003.
- ² Lásd Wilhelm Heitmeyer (Hrsg.), Was treibt die Gesellschaft auseinander? (Mi bomlasztja a társadalmat?) Frankfurt am Main 1997 valamint ua. Was hält die Gesellschaft zusammen? (Mi tartja egyben a társadalmat?), Frankfurt am Main 1997. Lásd még Peter Berger (Hrsg.), Die Grenzen der Gemeinschaft. Konflikt und Vermittlung in pluralistischen Gesellschaften. (A közösség határai. Konfliktus és közvetítés a plurális társadalmakban.), Gütersloh 1997.
- ³ A „kapitalizmus a kapitalizmus ellen” vitában mindenképp előtérbe került a rajnai és az angol-szász modellt emelték ki, amelyek mindegyike képviselve van az EU-ban. Lásd S. Michel Albert, Kapitalismus gegen Kapitalismus. Frankfurt/New York 1992.
- ⁴ S. Simon Hix, The Political System of the European Union. Basingstoke und London. 1999.
- ⁵ Gösta Esping-Andersen, The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton 1990. A szerző a szociáldemokrata, a konzervatív (kereszténydemokrata) és a liberális rezsimeket különbözteti meg egymástól.
- ⁶ Elmar Rieger és Stephan Leibfried. Grundlagen der Globalisierung. Perspektiven des Wohlfahrtsstaates. (A globalizáció alapjai. A jóléti állam perspektívái.) Frankfurt am Main. 2001.
- ⁷ Lawrence P. King. Strategic Restructuring: Making Capitalism in Post-Communist Eastern Europe. in: Éva Fodor, Szelényi 60. A Festschrift in Honor of Iván Szelényi, <http://hi.rutgers.edu/szelenyi60/index.html>
- ⁸ U.o.
- ⁹ Ezzel kapcsolatban fontos következtetésekre jut a Collegium Budapest Kornai János vezette kutatási projektje: „Honesty and Trust: Theory and Experience in the Light of Post-Socialist Transformation.”. Research Project and Focus Group at Collegium, Budapest 2000-2003.
- ¹⁰ Lásd Iván Szelényi: Poverty under post-communist capitalism – the effects of class and ethnicity in a cross-national comparison. Center for Comparative Research/Department of Sociology. Yale University. October 14., 2001.
- ¹¹ Kornai János szerint a szocializmus „éretlen jóléti állama” (premature welfare state) nem volt összeegyeztethető a közép-kelet-európai népgazdaságok gazdasági teljesítőképességével és ezért óhatatlanul a fejlődő országokra jellemző adósságválságba torkollott. Ez az érv mentesíti az átalakulást a felelősség alól, és azt egyértelműen a tervgazdaság súlyos szociális torzulásaira hárítja. Még ha ez igaz is, a tény továbbra is tény, hogy az átalakulás emberek milliói számára „kritikus deklaszálódást” jelentett, tehát nem helyzetük relatív jobbra fordulását, hanem nyomort és szükséghelyzetet.
- ¹² Endre Kiss: Gibt es oder gibt es nicht? (Nation, Ideologie und Staat im post-sozialistischen Mittel-Europa) – (Van vagy nincs? (Nemzet, ideológia és állam a poszt-szocialista Közép-Európában. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/download.html>
- ¹³ Csoboth István, Mitwirkung der Bürger an der Demokratie in Ungarn. Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit (A polgárok részvétele a demokráciában Magyarországon. Alkotmányos norma és alkotmányos valóság.) Wiesbaden. 2003. 50. old.
- ¹⁴ Vö. Jürgen Habermas. Eine genealogische Betrachtung zum kognitiven Gehalt der Moral. (Genealógiai megfigyelések az erkölcs kognitív tartalmával kapcsolatban). In: ua. Die Einbeziehung des Anderen (A másik bevonása) Frankfurt am Main 1997. 11. és köv. old.
- ¹⁵ Lásd fent Csoboth 19. old.
- ¹⁶ A közép-európai demokráciának a nyugaton néha kissé fensőbbeségen megállapított hiányosságai aligha meglepőek. Nem várható el ugyanis, hogy az elit és az állampolgárok a diktatúra hosszú évtizedei után gyorsított tempóban alakuljanak át mintademokráciákká és hozzák be mindazt, amit a nyugati demokráciák évtizedek, sőt néha évszázadok alatt értek el. Mind a közép-európai politikai, gazdasági és kulturális elit, mind pedig a lakosság többsége a kommunizmusban szocializálódott (politikailag) és biztosan sok évre lesz még szükség ahhoz, hogy a lakosság meghatározó részei éljenek a demokratikus részvétel lehetőségével és a választási de-

mokráciát (electoral democracy) konszolidált vagy liberális demokráciává fejlesszék tovább. Mindez jól látható, ha egy pillantást vetünk a Német Szövetségi Köztársaságra: A nyugat-német demokrácia első évtizedeit szintén az elit és a lakosság többségének demokrácia előtti diszpozíciói határozták meg. Tulajdonképpen az ún. Spiegel-üggyel, 13 évvel az Alaptörvény elfogadása után, érvényesült először az öntudatos polgárok demokratikus részvétele a továbbra is uralkodó parancsoló állammal szemben. Hasonló fejlődés várható Közép-Európában is.

¹⁷ Lásd Wolfgang Engler: Die Ostdeutschen. Kunde von einem verlorenen Land. (A kelet-németek. Híradás egy elveszett országról.) Berlin 1999.

¹⁸ Uo. 47. old.